

Д. 15 ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫҢ КӨШБАСШЫСЫ – І. КЕҢЕСБАЕВ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
түркітану және тіл теориясы
кафедрасы профессоры
ф.ғ.д.Авакова Раушангул Амирдинқызы

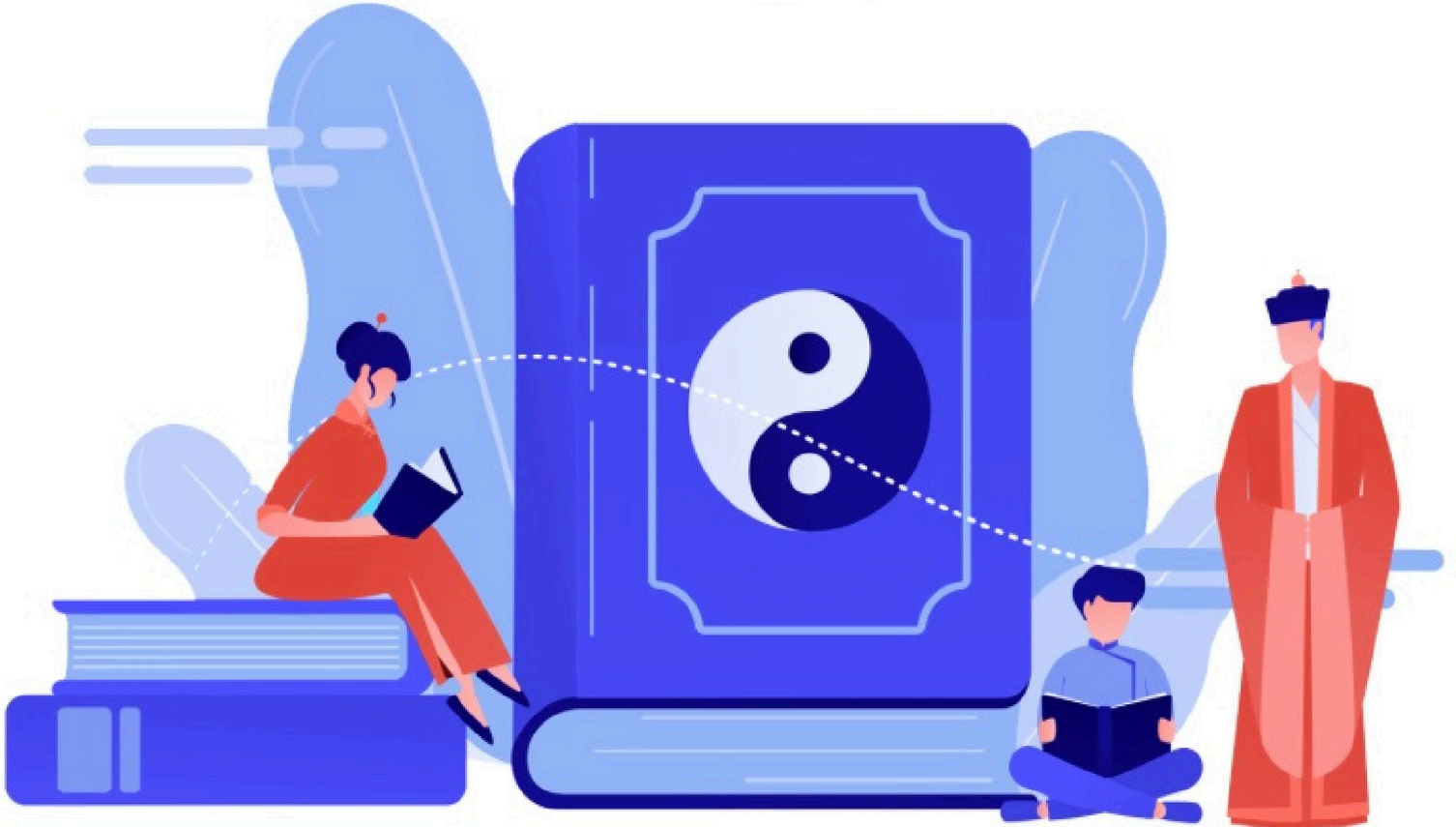

Академик Ісмет Кеңесбаев –ғылым мен білім саласындағы кемеңгер ұйымдастырушы.

Ө. Айтбайұлы

Ісмет Кеңесбайұлы Кеңесбаев (1907–1995) – түркітанушы, Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі

ДӘРІСТІҢ МАҚСАТЫ МЕН ОҚУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Дәрістің мақсаты: академик І. Кеңесбаевтың өмір жолымен, ғылыми-ұйымдастырушылық қызметімен таныстырып, оның қазақ фразеологиясын тіл білімінің дербес саласы ретінде қалыптастырудағы рөлін ашу. Ғалымның фразеологизмдерді жіктеуі мен сан есімді тұрақты тіркестер туралы көзқарастарын талдау.

Дәріс соңында білім алушы:

1. І. Кеңесбаевтың өмірбаяны мен ғылыми еңбектерін біледі;
2. ғалымның фразеологизмді анықтаудағы үш белгісін түсіндіре алады;
3. фразеологиялық түйдек пен фразеологиялық тіркестің айырмасын ажыратады;
4. «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінің» маңызын бағалайды;
5. сан есімді фраземалардың мифтік-символдық мәнін мысалмен дәлелдейді;
6. ғалымның ғылыми мұрасына өз көзқарасын білдіре алады.

ӨМІР ЖОЛЫ

Ісмет Кеңесбайұлы Кеңесбаев 1907 жылы 15 ақпанда Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ ауданында дүниеге келген.

Ол 1921 жылдан бастап Түркістандағы мектепте оқып, кейін Ленинградтағы Шығыс институтының түркология бөлімін 1931 жылы бітірді. Ленинград мектебі ғалымның түркітанушы ретінде қалыптасуына үлкен ықпал етті.

Елге оралған соң ол мектеп оқулықтарын жазуға белсене араласты: оның тұңғыш мектеп оқулығы 1934 жылы басылып шықты.

Ғалым ұзақ әрі жемісті ғұмыр кешіп, 1995 жылы 16 қаңтарда88жасқақарағаншағындадүниеденөтті.

ҒЫЛЫМИ-ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

1939
филология ғылымдарының кандидаты

1944
докторлық диссертация қорғады

1945
профессор атағын алды

1946
ҚазССРҒА-ның алғашқы академиктерінің бірі

1946–1951
Ғылым академиясының вице-президенті

1978
ҚазақССР Мемлекеттік сыйлығы

Ғалым екі жүз отызға тарта ғылыми еңбек жариялады. Ол фонетика, лексика, грамматика, тіл тарихы, қолданбалы лингвистика мәселелерімен айналысып, туыстас тілдердің өзара қарым-қатынасы мен аударма проблемасын да назардан тыс қалдырмады.

ФРАЗЕОЛОГИЯ –ТІЛ БІЛІМІНІҢ ДЕРБЕС САЛАСЫ

Академик І. Кеңесбаев қазақ фразеологиясының теориялық мәселелерін қазақ тіл білімінде алғаш қалыптастырып, оның жеке пән ретінде негізін салды. Сондықтан ғалымды қазақ фразеология ғылымының көшбасшысы деп атайды. Ғалым фразеологизмді еркін сөз тіркесінен ажырататын үш негізгі белгіні ұсынды:

01

Мағына тұтастығы

Тіркес құрамындағы сөздер өз алдына жеке мағына бермей, бір ғана тұтас ұғымды білдіреді.

02

Тіркес тиянақтылығы

Құрамындағы сөздер тұрақты болып, оларды басқа сөзбен еркін ауыстыруға болмайды.

03

Қолдану тиянақтылығы

Тіркес сөйлеу кезінде жаңадан құралмай, дайын күйінде қайталанып қолданылады.

Осы белгілер кейінгі зерттеушілердің бәріне фразеологизмді анықтаудың негізгі өлшемі болды.

І. КЕҢЕСБАЕВТЫҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ ЖІКТЕУІ

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Фразеологиялық түйдектер (идиомдар)

Бұл түрде компоненттер өздерінің бастапқы мағынасынан айырылып, бір ғана тұтас ұғымды білдіреді.
Мысалы: жаны күйді, ит арқасы қиянда.
Түйдектің мағынасы оның құрамындағы сөздердің мағынасынан тікелей шықпайды.

Фразеологиялық тіркестер

Түйін тіркес
Мағынасы көмескі тіркес.
Мысалы: пышақ кескендей тыйылды.

Түйіс тіркес
Мағынасы әлсіз, солғын тіркес.
Мысалы: құмырысқадай құжынаған.

ИДИОМ МЕН ФРАЗАНЫҢ АРАЖІГІ

І. Кеңесбаев идиом мен фразаны бір-бірінен ажыратып қарады. Ғалымның пікірінше, тіркес сыңарлары өз негізгі мағынасынан тікелей туынды мағына алмаса, ол идиом болады, ал жеке сөздердің негізгі мағынасынан барып жасалса,ол фразаболыпсаналады.

Бұл ажырату фразеологиялық бірліктердің мағыналық табиғатын тереңірек түсінуге жол ашты. Ғалым ұсынған жіктеу қазақ фразеологиясын зерттеудің негізгі теориялық бағытынаайналды.

Ғалымның пікірі:
«Жеке элементтердің негізгі мағынасынан барып жасалған тізбек идиом болмайды, ол фраза болады».

Идиом:мағынасы сыңарлардан тікелей шықпайды.
Фраза:мағынасы сыңарлардың негізгі мағынасынан туындайды.

«ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІГІ»

1977

Алматы,711 бет

1978

ҚазақССРМемлекеттік сыйлығы

Мыңдаған

фразеологиялық тіркес
жинақт а лған

Ғалымның ерекше атап айтарлық еңбегі – 1977 жылы жарық көрген **«Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі»**. Бұл сөздік түркі тілдерінің лексикографиясына қосылған ірі үлес болып саналады, ал автор осы еңбегі үшін 1978 жылы Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығын алды.

Сөздікте тұрақты тіркестердің мағынасы түсіндіріліп, көркем әдебиеттен мысалдар келтірілген. Көптеген тіркестердің этимологиясы мен шығу уәждері берілген, сондықтан ол бүгінгі зерттеушілер үшін де негізгі дереккөз болып отыр.

Сөздіктің соңындағы ғылыми түсіндірмелерде ғалым сан есімдермен келетін фразеологизмдердің шығу тегіне арнайытоқталады.

САН ЕСІМДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСЫ

Ертедегі мифопоэтикалық дәстүрлерде сан ұғымдарына киелі мән беріп, өн бойына космонимикалық мағыналар жүктеген. Сан есімдер мифологемасы дара сандарда ғана емес, антропонимдерде, фразеологизмдерде де көптеп сақталынған. Осы құбылысқа алғаш ғылыми түсінік берген ғалым – І. Кеңесбаев.

> *«... тұрақты сөз тіркестерінің біраз бөлігі ... сан есімдер төңірегіне топталып жүреді. Бұл сөздердің белгілі бір тізбек, тіркестерге түп қазық болу себебі халықтың ежелгі дәуіріндегі ұғым-түсініктермен, салт-санасымен ұштасып жатыр. ... үш, жеті, тоғыз, қырық сөздері өзінің сан-мөлшерлік қызметін көп жағдайда жойып алу сыры бөлегірек. Олар белгілі бір нәрсе, құбылыстардың символы ретінде қолданылатын тәрізді. Бұлардың дені халықтың ескі наным, түсініктерінен туған».*

[І.К. Кеңесбаев, 1977; 612 б.]

ҮШ САНЫМЕН КЕЛЕТІН ФРАЗЕМАЛАР

І. Кеңесбаев үш санының ескі салтқа да қатысты екенін, қазақ ертегілеріндегі біреудің үш баласы болыпты немесе хан үш қайтара сұрапты деген тіркестердің жиі қолданылатынын айтады. Ғалым фразеологиялық сөздігінде үш санымен келетін фраземалардың бірнеше мағынасын көрсетеді:

1)Бір нәрсенің ақыры	2) Әскери топ құру	3) Тілек тілеу	4) Қалың мал, айып мал
ер кезегі үшке дейін – ескі салттан келіп шыққан тіркес	үш мүйіз болды –үш топқа бөлінді, үш топ құрды	ошақтың үш бұтынан сұрады –от басының амандығын тіледі	үш тоғыз – әрқайсысы тоғыздан тұратын үш сыйлық

ҚОРЫТЫНДЫ ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ ТЕКСЕРУ СҰРАҚТАРЫ

Қорытынды. Академик І. Кеңесбаев – қазақ фразеологиясын тіл білімінің дербес саласы ретінде қалыптастырған ғалым. Ол фразеологизмнің үш белгісін анықтап, тұрақты тіркестерді түйдектер мен тіркестерге жіктеді.

Ғалымның «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» – түркі лексикографиясындағы ірі еңбек. Сан есімді фраземалар туралы пікірлері олардың бойындағы мифтік, магиялық түсініктерді ашып берді.

Өзін-өзі тексеру сұрақтары

1. І.Кеңесбаевқайжылыжәнеқай жерде туған?
2. Ғалым қай оқу орнын бітірген?
3. Фразеологизмнің үш белгісін атаңыз.
4. Түйдек пен тіркестің айырмасы неде?
5. Түйін тіркес пен түйіс тіркесті мысалмен түсіндіріңіз.
6. Фразеологиялық сөздік қашан шықты және не үшін маңызды?
7. Үш, жеті, қырық сандарының символдық мәні қандай?

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР

1. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995. – 175 б.
2. Авакова Р.А. Фразеосемантика. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.
3. Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997. – 256 б.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. – 711 б.
5. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 191 б.
6. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 220 б.
7. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы, 1994. – 304 б.
8. Сатенова С.К. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты. – Алматы, 1997.
9. Сағидолла Г.С. «Түркі – моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология». – Астана, 2011.
10. СыздықоваР.Сөздерсөйлейді.–Алматы,1994.–190б.